

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shidnij svit, 2019, No. 3, pp. 68–87

BHAGAVADGĪTĀ. CHAPTERS 6–7 /
TRANSLATED FROM THE SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTED BY D. BURBA

D. Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the sixth and seventh chapters of *Bhagavadgita*, composed perhaps in the 1st or 2nd century CE that is the most famous of the Hindu Scriptures.

The sixth chapter is titled *Yoga of Self-Control*. According to the Indian commentary tradition, this chapter is the end of the First Part of the *Bhagavadgita* – *The Section on the Action* (karma-kāṇḍa). The first verses once again emphasize the superiority of internal detachment over external renunciation. The text calls a person to emancipate himself by his own self; and not degrade himself; for he himself is his friend as well as his enemy. Five verses briefly describe the meditation technique. Krishna is proclaimed as the highest object of meditation. In the chapter necessary conditions for doing Yoga are listed. One of these requirements is the rejection of extremes in diet and in other aspects of life. Through persistent practice, the yogi achieves highest happiness. This separation from assumed union with pain is called Yoga.

The seventh chapter is titled *Yoga of Knowledge and Realization*. *The Section on Worship* (upāsana-kāṇḍa), which also consists of six chapters, begins from there. From the beginning of the chapter it is postulated that the highest perfection is realization of Krishna. He is the Source of spirit and matter, the Master of *Maya* or Illusion. Everything is permeated by Him like rows of gems are strung on the thread. His worshipers can realize Him even at the hour of death.

The concepts and realities considered in these chapters are explained by the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Rigveda*, *Vedanta Sutras*, *Yoga Sutras*, *Laws of Manu*, *Arthashastra*, *Samkhya Karika*, *Upanishads*, *Puranas* and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgita*, Hinduism, India, *Mahabharata*, meditation, religion, Sanskrit, translation, yoga

БГАГАВАДГІТА, ГЛАВИ 6–7 /

ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індусів – “Бгагавадгіти”. Цей номер журналу містить глави 6–7, які перекладалася із санскритського тексту критичного видання шостої книги “Магабгарати”¹ [The Mahabharata... 1947]. (Глави 1–5 див. у п’яти попередніх номерах журналу). Інші фрагменти “Магабгарати”, процитовані в примітках, перекладалися з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Бурба 2018].

© 2019 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Шоста й сьома глави написані віршовим розміром шлока (śloka): два рядки по шістнадцять складів, розбиті цезурою навпіл. У шостої глави є альтернативна назва: “Медитативна йога” (dhyāna-yoga). Згідно з індійською коментаторською традицією цією главою закінчується перша частина “Бгагавадгіти” – “Розділ про дію” (karma-kāṇḍa). Ямуначар’я (X ст.), який, імовірно, першим розділив “Бгагавадгіту” на три частини по шість глав, стисло передаючи зміст пам’ятки, зазначає: “У шостій [главі] йдеться про практику (abhyāsa) йоги, чотири різновиди йогів³, засоби (sādhana) йоги, досягнення (siddhi) [адептів] йоги, вищий стан єднання з Я (svayoga)” [Yāmuna’s Gītārthasāgraha 1968].

Перший вірш шостої глави вкотре наголошує на пріоритеті внутрішнього над зовнішнім. У вірші 2.42 звучала критика на адресу тих, хто задоволений лише буквою Вед. У вірші 3.6 жорстко критикується той, хто утримується від матеріальних усолод, але не позбувся думок про них, – він “одурив себе” й “зветься удавальником”. У четвертій і п’ятій главах (наприклад, у віршах 4.20 і 5.13) робився наголос на відмові від прив’язаності до плодів діяльності. І вірш 6.1 теж твердить, що посправжньому зрікся світу той, виконує належні дії не заради насолоди їхнім плодом, а не той, хто, полишивши сім’ю і ставши жебручим ченцем (saṁnyāsin), формально дотримується заборон на діяльність, властиву сімейним людям. Прикладом внутрішнього зречення в Індії зазвичай називають згаданого в третій главі царя Джанаку, який стверджував, що, навіть якби згоріла вся його столиця, він нічого не втратив би, бо насправді йому у світі нічого не належить. Це висловлювання повторюється в різних главах “Магабгарати” тричі (див. примітку до вірша 3.20), що свідчить про те, наскільки важливим воно було для авторів давньоіндійського епосу.

У віршах 2–4 свобода від матеріальних бажань названа необхідною якістю досконалого йога. Третій вірш пояснює, що зовнішні дії необхідні переважно для йога-початківця.

Шостий вірш потужно закликає людину бути собі другом, а не ворогом, тобто жити задля спасіння душі, а не керуватися тваринними інстинктами.

Вірші 7–9 описують досконалого йога, якого ніщо не може вивести з рівноваги.

У віршах 10–14 стисло описується техніка медитації (dhyāna). Також названі необхідні умови: заняття в безлюдному місці, дотримання целібату (brahmacarya) тощо. Вищим об’єктом медитації Кришна називає себе.

Вірш 16 застерігає від крайнощів: переїдати погано, але й виснажувати себе безперервним голодуванням теж недобре. Те саме стосується і сну. Натомість той, хто впорядкував харчування і відпочинок, сон і неспання та свою діяльність, може за допомогою йоги довести свою свідомість до такого стану, коли вона буде схожою на рівне полум’я, яке не мерехтить у безвітряному місці. Такий йог позбувається страждань і пізнає найвище щастя. Вірш 23 пояснює, що цей розрив зв’язку зі стражданням і називається станом йоги. Після опису цієї заманливої перспективи далі, у віршах 24–26, рекомендується займатись йогою наполегливо, заспокоювати розум і не впадати в розпач, якщо з’являються сторонні думки, – “через що б не відхилився неспокійний, нестійкий розум, слід, виявивши твердість волі, повертати його в Атман” (26). І тоді його буде “найвище” та “нескінченне” щастя. Він буде бачити в усіх істотах Єдиний Дух і бачити всіх істот у Єдиному. Вірші 30–31 ототожують це Єдине з Кришною.

Вірш 32 називає найкращим йогом того, для кого тілесні насолода й страждання однаково байдужі.

У віршах 33–34 Арджуна висловлює сумніви стосовно можливості досягти вищеописаної мети: адже розум неспокійний, несамовитий, сильний та впертий, і втримати його так само важко, як вітер. Кришна погоджується, що завдання не з легких, але запевняє, що належною практикою з ним можна впоратися. Однак

Арджуну не полишають сумніви, і він запитує (у віршах 37–39): що буде, якщо, по-займавшись певний час йогою, потім охолонути до неї, не встигнувши досягти досконалості? Чи не залишиться така людина ні з чим, позбавивши себе тілесних усолод і не здобувши духовного щастя? Кришна заспокоює Арджуну обіцянками переваг у посмертному існуванні: такий йогог-невдаха потрапляє в рай, а потім народжується на землі в комфортних умовах, а якщо дуже поталанить – у родині “мудрих йогогів”, де захоплюється, навіть мимоволі, колишньою духовною практикою.

У віршах 44–46 стверджується, що навіть той, хто лише прагне пізнати йогогу, вже перевершує Веди, а справжній йогог досягає найвищого становища, бо йогог вищий за аскетів, вчених і ритуалістів.

Останній вірш шостої глави орієнтує на поклоніння Кришні – бо шанувальник Кришни “найзосередженіший” (див. примітку 21) з усіх йогогів.

Сьомою главою починається друга шістка (ṣaṭka) глав – “Розділ про поклоніння [Всевишньому]” (upāsanā-kāṇḍa). Назва сьомої глави – “Йога знання і розпізнання” (jñāna-vijñāna-yoga). Терміни jñāna (“знання”) й vijñāna (“розпізнання”) зазвичай інтєрпретуються як теоретичне (“книжне”) знання (про душу) і знання-усвідомлення. Однак іноді слово jñāna розуміють як “духовне знання”, а vijñāna – як “знання про матеріальні речі”. У деяких виданнях назва сьомої глави коротша: “Йога-знання” (jñāna-yoga).

У першому вірші Кришна обіцяє, що Арджуна може пізнати йогогу, займаючись йогогою. А вже в наступному анонсовано, що після здобуття того знання, про яке розповість Кришна, не залишиться нічого, що потрібно було б осягати.

Третій вірш констатує, що переважна більшість людей не цікавляться самовдосконаленням. Але також зазначається, що навіть з тих, хто досяг у цьому успіху, наврайд чи хтось насправді знає Кришну. Таким чином, постулюється, що пізнання Кришни є найвищою досконалістю.

Четвертий вірш перелічує вісім (із 24, котрі розглядаються системою санкх’я) елементів матеріального світу. Далі Кришна пояснює, що це йогог нижча природа, а вища, якою “підтримується Всесвіт”, – це душа. Кожна народжена істота має матеріальне тіло й душу. А Кришна, вищого від якогог нікого немає, є джерелом всього і йогог кінцем. У сьомому вірші Кришна каже, що все нанизано на ньогог, немов перли на нитку⁴. У віршах 8–11 наводяться приклади: Кришна – смак води, сяйво сонця й місяця і т. д.

У віршах 13–14 йдеться про майю (всесвітню ілюзію), яку важко подолати. Але з нею можна впоратися, звернувшись до її господаря (Кришни).

Вірші 15–19 перелічують чотири категорії людей, яким не дано звернутися до Кришни, і чотири категорії тих, хто звертається до ньогог. З останніх Кришна виділяє мудрого.

У наступних віршах ідеться про конкурентів Кришни, тобто про інші божества. Ми не бачимо прямого засудження поклоніння їм. Навіть більше – Кришна каже: “Який би образ не побажав шанувати з вірою бгакт, Я даю йому ту непохитну віру”. І шанувальник того чи іншого божества отримує те, що просить у ньогог, – але насправді прохання виконує Кришна. Проте той плід “таких недоумкуватих” є минулим. Та й після смерті шанувальники інших божеств потрапляють до них, а не до Кришни.

Починаючи з 24-го вірша, пояснюється, що через майю істоти перебувають в омани, і тому “світ дурнів” не знає ненародженого, вічного всевідця Кришну.

Тим, хто прагне спасіння від старості й смерті, останні три вірші ставлять у приклад “добродійних людей”, які “покінчили з гріхом і вільні від омани дихотомії” і тому поклоняються Кришні. Вони бачать усе правильно й пізнають Кришну – якщо не за життя, то хоча б у смертний час.

ГЛАВА 6: ЙОГА САМОКОНТРОЛЮ

Господь сказав:

1 – Хто виконує належні дії не заради насолоди⁵ їхнім плодом⁶, той і санньясін, і йог – а не той, хто не запалює [священного] вогню⁷ й відмовився від [обрядової] дії⁸.

2 Те, що називають зреченням⁹, знай, Пандаво, як йогу¹⁰, бо без зречення жадань ніхто не стає йогом.

3 Сказано, що для мудреця, який прагне досягти йоги, засобом є діяльність; сказано, що для того, хто досяг йоги, засобом є умиротворіння¹¹.

4 Коли той, хто зрікся всіх жадань, не прив'язується ні до об'єктів чуття, ані до дій, тоді кажуть, що він досяг йоги.

5 Нехай піднесе себе¹² Атманом¹³, нехай не спрямовує себе до деградації, бо [кожний] сам собі друг і сам собі ворог¹⁴.

6 У того, хто Атманом здолав себе, [його] “я” – друг, але в неатмічного [його] “я” залишається ворожим, як ворог¹⁵.

7 У холоді і спеці¹⁶, у насолоді і стражданні, а також у почестях і в приниженні¹⁷ вище Я супокійного, який здолав себе, занурене в самадгі¹⁸.

8 Удоволеного¹⁹ знанням і розпізнанням непохитного йога, який переміг чуття і для кого однакові грудка глини, камінь і золото²⁰, називають зосередженим²¹.

9 Хто однаково ставиться²² до друзів, союзників, ворогів, байдужих, нейтральних, одіозних, близьких, а також до праведних і грішних, той вирізняється²³ [як видатна людина].

10 Нехай йог на самоті постійно зосереджує розум²⁴, перебуваючи в безлюдному місці²⁵, приборкавши думки²⁶, без очікувань²⁷ і власництва²⁸.

11 Влаштувавши собі в чистому місці²⁹ стійке сидіння, не дуже високе³⁰ й не надто низьке³¹, покрите травою *кушя*³², шкурою³³ [чорної антилопи] й тканиною,

12 примостившись там на сидінні³⁴, нехай той, хто приборкав думки³⁵ й діяльність чуттів, сконцентрувавши розум, займається йогою, щоб очистити себе³⁶.

13 Тримаючи тулуб, шию і голову прямо й нерухомо, зосередивши погляд на кінчику носа³⁷, не бігаючи очима туди й сюди,

14 спокійний і безстрашний³⁸, стійкий в обітниці брагмачар³⁹, з приборканим розумом, занурений свідомістю в Мене нехай перебуває в зосередженні на Мені як на Вищій [Сутності]⁴⁰.

15 Йог з угамованим розумом, приборкуючи себе так завжди⁴¹, досягає⁴² в Мені спокою, вищої нірвани⁴³.

16 Але, Арджуно, йога не для того, хто переїдає або зовсім не їсть⁴⁴, і не для того, хто звик довго спати або не спати⁴⁵.

17 Для тих, хто впорядкував харчування і відпочинок, упорядкував активну діяльність, упорядкував сон і неспання, йога стає знищувачем страждань.

18 Коли приборкана свідомість утверджується в Атмані, тоді не схильний до всіх усолод називається зосередженим.

19 “Як не мерехтить каганець у безвітряному місці”⁴⁶, – це порівняння стосується йога з приборканими думками, який здійснює йогу Атмана.

20 Коли заспокоюється думка, зупинена⁴⁷ практикою йоги, і коли той, хто завдяки Атману бачить Атман⁴⁸, удовольняється в Атмані⁴⁹,

21 [тоді] він пізнає найвище щастя⁵⁰ – те, яке над чуттями й сприймається розумом; утвердившись у якому не відхиляються від Істини;

22 здобувши яке розуміють, що немає більшого надбання; утвердженого в якому не може похитнути навіть сильне страждання.

23 Слід знати, що цей розрив зв'язку зі стражданням називається “йога”. Вона повинна практикуватися з рішучістю і без зневіри⁵¹.

24 До решти відкинувши всі бажання, породжені жаданням⁵², усебічно приборкавши розумом сукупність чуттів,

25 нехай [йог] за допомогою твердо встановленого інтелекту потроху-троху упокоїться; зануривши розум в Атман, нехай не думає ні про що [інше].

26 Через що б не відхилявся неспокійний, нестійкий розум, слід, виявивши твердість волі, повертати⁵³ його в Атман.

27 До безгрішного йога, який заспокоїв розум, угамував пристрасті й занурився в Брагман, приходиться найвище щастя⁵⁴.

28 Вільний від гріха йог, приборкуючи так себе завжди, легко здобуває нескінченне щастя⁵⁵ дотику до Брагмана.

29 Усюди бачачи Одне⁵⁶, той [йог], чий розум зосереджений йогою, бачить Атман у всіх істотах і всіх істот – в Атмані⁵⁷.

30 Я не пропадаю для того, хто бачить Мене скрізь і все бачить у Мені⁵⁸, і він не пропадає для Мене⁵⁹.

31 Хто, утвердившись у єдності⁶⁰, поклоняється Мені – [Тому], хто перебуває в усіх істотах, – той йог живе в Мені, хоч би й був цілком зайнятий справами⁶¹.

32 Арджуно, найвищим вважається той йог, який через порівняння з Атманом бачить усе – чи насолоду, чи страждання – як однакове⁶².

Арджуна сказав:

33 Мадгусудано⁶³, через хиткість [розуму]⁶⁴ я не бачу міцної основи для цієї йоги, яку Ти назвав урівноваженістю⁶⁵.

34 Кришно, адже розум неспокійний, несамовитий, сильний та впертий; утримати його, я думаю, так само важко, як вітер⁶⁶.

Господь сказав:

35 – Магабагу⁶⁷, розум, безсумнівно, неспокійний і важкокерований, але, Каунте⁶⁸, його можна приборкати за допомогою духовної практики й безпристрасності⁶⁹.

36 Я вважаю, що для тих, чий розум не упокорений, йога важкодосяжна, але цілеспрямована [людина] з приборканим розумом може досягти її, використовуючи [належні] засоби.

Арджуна сказав:

37 – Кришно, яким шляхом іде наділений вірою неподвижник, який не досяг досконалості⁷⁰ в йозі, а його серце⁷¹ відвернулося від йоги?

38 Міцнорукий⁷² [Кришно], чи не зникає позбавлений обох [альтернатив]⁷³ наче розірвана хмара⁷⁴ – нестійкий, який помиляється щодо шляху Брагмана?

39 Кришно, розвій без залишку цей мій сумнів – адже, крім Тебе, немає нікого, хто може розвіяти цей сумнів.

Господь сказав:

40 Партхо⁷⁵, він не гине ні тут, [на землі], ані там, [у посмертному існуванні]⁷⁶, бо, любий, нікому з тих, хто робить добро, не випадає лихий шлях.

41 Досягнувши світів праведників і проживши там незлічені роки, той, хто відступив від йоги, народжується в домі добродійних⁷⁷ і заможних⁷⁸.

42 Або він з'являється на світ у родині мудрих йогів, однак у цьому світі здобути таке народження важче⁷⁹.

43 Там, Курунандано⁸⁰, він відновлює свою надбану в попередньому втіленні спорідненість із мудрістю і знову прагне досконалості.

44 Він захоплюється, навіть мимоволі, колишньою духовною практикою; навіть той, хто [поки лише] прагне пізнати йогу, перевершує Веди⁸¹.

45 А йог, який свідомо докладає зусилля, очистився від гріхів, за багато втілень⁸² досяг досконалості, іде до Вищої Мети⁸³.

46 Йог вищий за аскетів; вважається навіть, що він вищий за вчених. І йог вищий за ритуаліста⁸⁴. Тому, Арджуно, будь йогом⁸⁵.

47 А з усіх йогів найзосередженішим Я вважаю того вірянина, який поклоняється Мені своїм внутрішнім Я, зануреним у Мене⁸⁶.

ГЛАВА 7. ЙОГА ЗНАННЯ І РОЗПІЗНАННЯ

Господь сказав:

1 – Почуй, Партхо, як, займаючись йогою, прив'язавшись розумом до Мене й знайшовши в Мені опору, ти, безсумнівно, цілком пізнаєш Мене.

2 Я вичерпно⁸⁷ розповім тобі про знання з розпізнанням – про те, з осягненням якого⁸⁸ не залишається нічого, що потрібно осягати⁸⁹.

3 З тисяч людей навряд чи хтось прагне досконалості⁹⁰; з тих, хто прагне й досяг успіху, навряд чи хтось насправді знає⁹¹ Мене⁹².

4 Земля, вода, вогонь, повітря, ефір, розум, інтелект та его – це Моя матеріальна природа, розділена на вісім частин⁹³.

5 Це нижча природа, але, Магабагу, дізнайся про іншу Мою природу – вищу, що складається з живих істот⁹⁴, – якою підтримується Всесвіт.

6 Знай: усі істоти народжені в цьому [поєднанні природ]⁹⁵. А Я – джерело всього Всесвіту і його кінець⁹⁶.

7 Дгананджає⁹⁷, немає нічого вищого за Мене⁹⁸. Усе⁹⁹ нанизано на Мене, немов перли на нитку¹⁰⁰.

8 Каунтеє, Я смак води, сяйво сонця і місяця¹⁰¹, склад *Ом*¹⁰² у всіх Ведах, звук в ефірі¹⁰³, мужність¹⁰⁴ у людях,

9 і чистий запах землі, і сяйво вогню¹⁰⁵, життя всіх істот і аскеза аскетів.

10 Партхо, знай Мене як вічне сім'я¹⁰⁶ всіх істот. Я мудрість мудрих і доблесть доблесних¹⁰⁷.

11 Я сила сильних, вільна від потягу до усолод¹⁰⁸, і, о найкращий з нащадків Бгарати, бажання в істотах, що не суперечить дгармі¹⁰⁹.

12 Знай, що всі стани буття – саттвобі, раджасові й тамасові¹¹⁰ – вийшли з Мене¹¹¹. Але Я не в них – вони в Мені.

13 Увесь оцей Усесвіт, введений в омани цими станами буття в гунах, не знає Мене¹¹² – вищого за них¹¹³, вічного.

14 Адже важкооборна ця Моя божественна майя, що складається з гун. Але ті, хто звертається до Мене, долають¹¹⁴ цю майю¹¹⁵.

15 До Мене не звертаються лиходії, дурні¹¹⁶, найгірші з людей¹¹⁷, позбавлені знання майєю, підлеглі демонічному¹¹⁸ стану буття¹¹⁹.

16 Арджуно, Мені поклоняються чотири типи¹²⁰ добродесних людей: ті, хто страждає, прагне знань¹²¹, шукає користі, і мудрі, – о найкращий з нащадків Бгарати.

17 З них вирізняється мудрий, постійно зосереджений¹²², відданий Єдиному, – бо дуже дорогий Я мудрому й він дорогий Мені¹²³.

18 Усі вони шляхетні, але вважається, що мудрий – Моє Я, бо він, зосереджений, перебуває в Мені – Найвищій Меті.

19 Після багатьох втілень мудрий звертається до Мене, [усвідомивши]: “Васудева¹²⁴ – це Все”. Рідко зустрічається¹²⁵ така велика душа¹²⁶.

20 Обмежені своєю природою люди, чиє знання вкрадене тими чи іншими бажаннями, звертаються до інших божеств, дотримуючись тих чи інших обітниць.

21 Який би образ не побажав шанувати з вірою бгакт, Я даю йому ту непохитну віру.

22 Наділений цією вірою, він старанно поклоняється йому й дістає бажане, проте [насправді] воно дається Мною¹²⁷.

23 Але минушим є той плід таких недоумкуватих¹²⁸. Ті, хто офірує богам, ідуть до богів, проте Мої бгакти йдуть до Мене¹²⁹.

24 Нерозумні, які не знають¹³⁰ Мого неперевершеного та вічного вищого буття, вважають, що Я, невиявлений¹³¹, став виявленим¹³².

25 Оточений своєю його-майєю, Я відкритий не для всіх. Цей світ дурнів¹³³ не знає Мене – ненародженого, вічного¹³⁴.

26 Арджуно, Я знаю тих істот, які живуть нині, а також тих, котрі вже пішли [з життя], і тих, які будуть, але Мене не знає ніхто¹³⁵.

27 Парантапо¹³⁶, засліплені дихотомією¹³⁷, породженою бажаннями й відразою¹³⁸, усі істоти у створеному світі впадають в омани, нащадку Бгарати.

28 Але добродійні люди, які покінчили з гріхом і вільні від омани дихотомії¹³⁹, поклоняються Мені, тверді в обітницях.

29 Хто прагне спасіння від старості й смерті, ті, знайшовши опору¹⁴⁰ в Мені, повністю пізнають Брагман, *адг'ятму*¹⁴¹ й усю діяльність¹⁴².

30 Хто пізнає Мене в *Адгібгумі*¹⁴³, *Адгідайві*¹⁴⁴ та *Адгіяджні*¹⁴⁵ – ті [йоги] із зосередженою свідомістю пізнають Мене навіть у смертний час¹⁴⁶.

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається: у критичному виданні глави розбито на вірші з двох рядків, тоді як в інших виданнях зустрічаються вірші з трьох рядків або одновірші.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith's revision of Prof. Muneo Tokunaga's version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ Рамануджа стверджує, що про чотири типи йогів ідеться у віршах 29–32.

⁴ Цікаво, що це твердження дуже нагадує слова Ісуса з апокрифічного “Євангелія від Фоми” (81): “Я – світло, котре на всіх. Я – усе: усе вийшло з Мене, і усе повернулося до Мене. Розрубай дерево – Я там; підними камінь, і ти знайдеш Мене там”.

⁵ “Тому завжди роби те, що треба робити, без прив’язаності, бо, діючи без прив’язаності, людина досягає Вищої [Сутності]” (Бгагавадгіта 6.1).

⁶ “Відмовившись від плоду діяльності, зосереджений здобуває непорушний спокій” (Бгагавадгіта 5.12).

⁷ “Закони Ману” (6.43) наказують санньясіну (жебручому ченцю) “не мати вогню і житла”. Схожі приписи стосуються і лісових відлюдників: “Помістивши, як приписано (*yathā vidhi*), священні (*vaitāna*) вогні в себе, хай буде бездомним (*aniketa*) відлюдником (*muni*) без вогню” (Закони Ману 6.25).

⁸ “[Обов’язок] мандрівного ченця (*parivrajaka*) – приборкання чуттів, *припинення діяльності*, відсутність власності, неспілкування з людьми, обітниця жебрацтва (*bhaukṣa-vrata*), життя в лісі в різних місцях, чистота зовнішня і внутрішня” (Артхашястра 1.3.12).

Словом *kriya* (від *√kr/kar* – “робити”) у широкому значенні може бути названа будь-яка дія, але найчастіше під крією розуміється проведення обрядів. Так, сьомий розділ десятої книги “Падма-пурани”, який має назву “Сутність обрядової йоги” (*kriya-yoga-sara*), радить поклонятися Вішну не абстрактною медитацією (*dhyana*), а молитвами й жертвовними обрядами. У сімнадцятій главі першої книги “Шіва-пурани” крія-йог, котрий бере участь у священних обрядах (кріях), зарахований до нижчого розряду йогів, вищими за кого є тапо-йог, який вправляється в аскезі, і джапа-йог, що постійно повторює мантру [The Śiva Purāṇa 2002, 108, 117]. У хатха-йозі кріями називаються техніки очищення організму. Патанджалі в “Йога-сутрах” (2.1) визначає крія-йогу як аскезу (*tapas*), вивчення Вед (*svādhyāya*) і відданість Всевишньому (*iśvara-praṇidhāna*).

⁹ “Той назавжди зрікся [мирського], хто не ненавидить і не бажає, хто поза дихотомією. Він легко вивільняється від пут” (Бгагавадгіта 5.3).

¹⁰ Про йогу див. також 2.48, 2.50, 6.23, 6.32, 6.47, 12.6, 12.14.

¹¹ Пояснення коментаторів зводяться до того, що правильні зовнішні дії готують прибічника йоги до медитації, яка заспокоює свідомість, а “завдяки спокою свідомості він знищує “добро” й недобру карму; заспокоївшись, перебуваючи в Атмані, він відчуває нескінченну радість” (Майтрі-упанішада 6.20). Автор “В’яса бгаш’ї” (3.51) стверджує, що є чотири типи йогів: “З них до першого [належить йог], який цілком присвятив себе практиці [йоги]... До четвертого [типу належить] той, хто вийшов за межі всього, що треба культивувати. Єдина його мета – розчинення (*pratisarga*) свідомості”.

¹² Займенником *себе* перекладено санскритське *ātman*. Рамануджа розуміє тут це слово як розум (*manas*) [Van Buitenen 1968, 92]. У віршах 5–6 слово *ātman* повторюється в різних відмінках і значеннях тринадцять разів.

¹³ Пор.: “Знаючи так того, хто вищий за інтелект, укріпивши себе Атманом, знищ, Арджуну, важкооборного супротивника в подібні бажання” (Бгагавадгіта 3.43).

¹⁴ “Як ти не розумієш, [що] ворог перебуває у твоєму тілі, [що це] ти!” (Магабгарата 14.11.5с). “Що з того, що тобі, каральнику ворогів (*arīmdama*), вже довелося битися з Дроною і Бгішмою! На черзі та битва, у якій бере участь лише розум. Тому, найкращий з нащадків Бгарати, ти маєш приготуватися до [цієї] битви, вивільнитися своїми діями [з лабетів матерії], [вийти] за межі [навіть] вищих з виявлених форм! У цій битві, що на черзі, воюють без підтримки, без родичів, не стрілами – лише Атманом” (Магабгарата 14.12.11–12).

¹⁵ Українське прислів'я твердить: “Нема гіршого ворога, як дурний розум”. “Брамабінду-упанішада” (2–4) уточнює: “Звісно, розум є причиною поневолення і спасіння людей. Сказано, що [розум], скерований на матерію (*viśayā-sakta*), [веде] до поневолення; [розум, що] поза матерією, – до спасіння... Коли [людина], котра позбулася прив'язаності до матерії і тримає розум у серці (*hr̥d*), виходить у стан, поза межний розуму (*unmani-bhāva*), тоді – це той найвищий рівень”.

¹⁶ Холод і спека згадані також у віршах 2.14 і 12.18.

¹⁷ Про почесні і приниження ідеться також у 12.18 і 14.25. “Хай не радіє, діставши почесні, і не засмучується, пізнавши приниження” (Магабгарата 1.85.25).

¹⁸ Словами “занурене в самадгі” передано санскритський термін *samāhita* (дослівно “зібране”, “зосереджене”). У восьмиланковій йозі Патаньджалі термін *samādhi* (“зібрання до купи”) використовується для позначення найвищого психічного щабля, досягнення якого є метою практики йоги. Словосполученням “вище Я” перекладене санскритське *param-ātman*. Рамануджа пояснює, що тут ідеться про індивідуальну душу (*pratyag-ātman*), але пропонує також альтернативне тлумачення (допустиме завдяки вільному порядку слів у санскритських реченнях): *ātmā param samāhitaḥ* – “[його] Я глибоко занурене в самадгі”.

¹⁹ “Завдяки вдоволенню – здобуття неперевершеного (*anuttama*) щастя” (Йога-сутри 2.42).

²⁰ “Для них однакові грудка глини, камінь і золото, їхній інтелект не прив'язаний до починань задля досягнення трьох цілей [мирського існування] (ками, артхи, дгарми), вони однаково ставляться до друзів, ворогів і нейтральних” (Магабгарата 12.185.3В). “Бачачи, що істоти (*praṇa*) зазнають страждання (*vedanārta*), він однаково ставиться до грудки глини, каменя і золота” (Магабгарата 12.232.31).

²¹ Словом *зосереджений* тут умовно перекладений санскритський термін *yukta*, який має також багато інших значень, наприклад: “возз'єднаний”, “йог”, “побожний”, “стриманий”.

²² “Цей світ переважно такий, що люди ласкаві по змозі (*śakti-peśala*), але лише святі милосерді, навіть коли випало мати діло з недругом” (Магабгарата 3.281.35). У п'ятій главі (вірш 46) другої книги “Магабгарати” мудрець Нарада, відвідавши Юдгіштхіру, запитує його: “Володарю землі, чи однаково й без підозр (*nābhiśaṅka*) ти ставишся до всіх на землі, немов мати й батько?” Про однакове ставлення ідеться також у віршах 9.29, 12.18, 14.25.

²³ Дієслово *viśiṣyate* (“вирізняється”) вжито також у віршах 3.7 і 5.2. Деякі перекладачі читають не *viśiṣyate*, а *vimuśyate* (“вивільняється”).

²⁴ Словом “розум” тут перекладено санскритське *ātman*.

²⁵ “Усамітнівшись у безлюдному місці, хай завжди міркує про добре для душі, бо, розмірковуючи на самоті, він здобуває найвище благо (*param śreya*)” (Закони Ману 4.258).

²⁶ Слово *yata-cittātman* (“той, хто приборкав думки”) ужито також у вірші 4.21.

²⁷ Про відсутність очікувань було сказано у віршах 3.30 і 4.21.

²⁸ Відсутність власництва (*aragīgraha*) згадується також у віршах 4.21 і 18.53. У “Йога-сутрах” (2.30) це одна з п'яти складових першого щабля (*yata*) восьмиланкової йоги.

²⁹ “На рівному, чистому, вільному від камінців, вогню, піску (*vālikā*) [місці], у прихистку, який своїми звуками, водою тощо приємний розуму (*manonukūla*) та не дратує око; у прихованому, захищеному від вітру прихистку хай займається [йогою]” (Шветашватара-упанішада 2.10).

³⁰ *Не дуже високе* – щоб не травмуватися, випадково впавши з нього під час трансу.

³¹ *Не надто низьке* – достатне для захисту від вогкості, комах і плазунів.

³² *Kuśa* – священна трава (*Poa cynosuroides*) з довгими гострими стеблами, яка є необхідним компонентом багатьох обрядів індуїзму.

³³ Обстоюючи принцип ненасильства, індійські коментатори стверджують, що в давнину йоги користувалися шкурами тварин, які загинули або померли природною смертю. Словом *aṅga* може називатися також шкура тигра.

³⁴ “[Медитувати слід] сидячи – внаслідок можливості. І внаслідок [особливостей] медитації” (Веданта-сутри 4.1.7–8). (Тобто особливістю медитації є те, що, як вважається, у неї легше зануритися сидячи).

³⁵ “При зачинених брамах усіх [чуттів], стійкому перебуванні в розумі, зосередженні розуму на одному здобується Вище Те” (Магабгарата 12.198.6).

³⁶ “Щоб очистити себе, йоги, відкинувши прив’язаність, здійснюють дії лише тілом, [котре поєднане з] чуттями, розумом та інтелектом” (Бгагавадгіта 5.11).

³⁷ *Погляд на кінчик носа* – йогічна техніка *nās(ik)āgra-dṛṣṭi*. Парамаганса Йогананда, посилаючись на свого гуру, Юктешвара Гірі, твердить, що *nāsikāgra* – це не нижній, а верхній кінець носа, тобто його основа (міжбрів’я) [Йогананда Парамаханса 2008]. Саме про зосередження на міжбрів’ї йдеться у вірші 5.27.

Шянкара в “Апарокша-анубгуті” (116–117) висловлюється про механічну фіксацію погляду критично: “Зробивши своє бачення повним знання (*jñānamayī*), бачать, що весь світ (*jagat*) – це Брагман. Такий погляд найкращий (*paramodāra*) – а не погляд на кінчик носа. Або слід дивитися туди, де немає проміжку між тим, хто споглядає (*draṣṭar*), тим, що споглядається (*darśana*), і спогляданням (*dṛśya*), а не на кінчик носа”.

³⁸ “Кім пізнаний цей... Атман – живий Владар (*tīṣāna*) минулого й майбутнього, той більше не боїться (*viḥgupsate*)” (Катха-упанішада 2.1.5).

³⁹ Обітниця брагмачар’ї – обітниця утримання від сексу, яку дають послухники (брагмачарі). “Нехай завжди спить сам, ніколи не випорскує сімені; адже якщо він самохіть випорскує сім’я, він порушує обітницю (*vrata*)” (Закони Ману 2.180). У більш широкому сенсі під брагмачар’єю розуміється не тільки целібат, а й інші вимоги до учня, наприклад: “Нехай двічінароджений, який дістав посвяту (*uranaṇa*), до завершення учнівства (*śamāvartana*) приносить хмиз для вогню, збирає милостиню, спить на землі й робить щось корисне для гуру” (Закони Ману 2.108). «Хай учень завжди слухається вчителя, прагне навчання (*svādhūya*) і старанно дотримується чистоти. Хай не зазнається і не сердиться. Це перший шабел брагмачар’ї. Хай догоджає вчителю – навіть [ціною] свого життя і майна – ділом, словами, думками. Це називають другим шаблем. Хай ставиться до дружини вчителя так, як до самого вчителя. Хай буде люб’язним і виконує її доручення. Це називають третім шаблем. Хай без винагороди вчителю мудрий (*prājña*) [учень] не каже: “Я і так [багато] роблю [для нього]!” Хай не говорить цього й не думає так. Це четвертий шабел брагмачар’ї» (Магабгарата 5.44.8–11).

⁴⁰ Фраза “нехай перебуває в зосередженні на Мені як на Вищій [Сутності]” (*yukta āsitamat-paraḥ*) вже прозвучала у вірші 2:61. Слово *mat-para* зустрічається також у віршах 9.34, 12.6 та 18:57 (*a mat-paraṇa* – у 11.55 та 12.20).

⁴¹ Слова *uyījann evaṁ sadātmānaṁ yogī* (“йог, який приборкує себе так завжди”) повторюються у вірші 6.28.

⁴² Дієслово *adhigacchati* (“досягає”) зустрічається також у віршах 2.64, 2.71, 3.4, 4.39, 5.6, 5.24, 6.15, 14.19, 18.49.

⁴³ На відміну від буддизму, в індуїзмі слово *piḥvāṇa* не має суто негативного значення “згасання”.

⁴⁴ “Не слід зовсім не їсти або їсти надмірно... Треба їсти помірно” (Магабгарата 12.261.25). “Нехай їсть помірно, [лише] заради підтримки життя” (Магабгарата 14.46.20). “Не слід їсти занадто багато, надто рано або занадто пізно, їсти ввечері, якщо [достатньо] поїв уранці” (Закони Ману 4.62). У “Анугіті” сказано, що людині шкодить, якщо вона “то занадто багато їсть, то зовсім не їсть” (Магабгарата 14.17.9).

⁴⁵ “...Нехай дотримується середини. Це найвище очищення на стадії життя мандрівного ченця (*paṅvāṅjaka*)” (Магабгарата 12.269.16). Ця поміркованість близька до “середнього шляху” Будди.

⁴⁶ “Мудрі (*manīṣin*) кажуть: “Як у безвітряному місці каганець, наповнений олією, горить орієнтованим угору полум’ям, що не мерехтить, – так [медитує] зосереджений (*yukta*)”» (Магабгарата 12.304.19). “Як у безвітряному місці запалений каганець – таким бачиться він

(йог): немерехтливий, непорушний, [орієнтований] угору, без відхилень убік (*tiryaggati*)” (Магабгарата 12.294.18). “Відкинувши [поділ на] медитацію (*dhyāna*) і того, хто медитує (*dhyātar*), зосередившись на одному (*ekaśaśa*) – як каганець, що стоїть у безвітряному місці, – досягають самадгі” (Пайнгала-упанішада 3.2). “Ознака того, хто досяг прозорості [свідомості]: [він] наче удоволений, котрий солодко спить; [його] розум горить без мерехтіння, наче каганець у безвітряному місці” (Магабгарата 12.238.11).

⁴⁷ Слово *niruddha* (“зупинена”) є одним з термінів йоги Патаньджалі. У “В’яса-бгаш” (1.1) сказано: “Йога – це самадгі. Воно є властивістю (*dharma*) свідомості на всіх її рівнях. Рівні свідомості: перебіглива, тупа, довільно спрямована, скерована на одне, зупинена (*niruddha*)”.

⁴⁸ «[Чуття], починаючи зі слуху, свій [Атман] не бачать. Їх бачить усевідна [душа], котра бачить усе (*sarvadarśin*) і знає “поле” (*kṣetrajña*), завдяки Атману [бачить] свій Атман» (Магабгарата 12.196.5). “Хто в усіх істотах завдяки Атману бачить так Атман, той, однаково ставлячись до всього, іде вищим шляхом у Брагман” (Закони Ману 12.125).

⁴⁹ Також можна перекласти “удовольняється в собі”. Ще один варіант перекладу: “Завдяки Атману бачить у собі Атман і удовольняється”.

⁵⁰ У віршах 21–22 перераховуються відмінності вищого щастя від швидкоплинних радощів (*sarala-sukha*), на зміну яким неминуче приходять страждання (*duḥkha*). У 5.21 це щастя названо невичерпним (*akṣaya*), у 6.28 – нескінченним (*atyanta*), а в 14.27 – винятковим, абсолютним (*ekāntika*).

“Хто, знищивши бажання, занурився (*samāhita*) у Вищу Сутність, за тим усюди йде щастя, що подібне місяцю, [який дарує відпочинок від денної спеки]. Нещастя мудреця... розсіюється щастям, як темрява – світлом” (Магабгарата 12.243.19–20).

⁵¹ Прочитавши *nirvīṇa-cetasā* (замість *nirvīṇa-cetasā*), можна зрозуміти це словосполучення як “з відразою [до всього мирського]” (а не “без зневіри”). Якщо віднести складне слово *nirvīṇa-cetasā* до типу *bahuvrīhi* (а не *karmadhāraya*), тоді треба перекласти “Вона повинна практикуватися з рішучістю тим, чия свідомість не зневірена”.

⁵² “Бажання” (або “об’єкт бажання”) – *kāma*; “жадання” – *saṅkalpa*. Ці ж терміни використані у вірші 4.19.

⁵³ “Нехай знавець медитативної йоги (*dhyāna-yogavit*) знову сконцентрує його медитацією – без відчаю, заздрощів, смутку й сонноти” (Магабгарата 12.188.14).

⁵⁴ “Хто прозирнув усередину себе й черпає щастя і радість всередині, той йог, який занурився в Брагман, досягає брагма-нірвані” (Бгагавадгіта 5.24).

⁵⁵ “Розум далеко заходить, багато блукає, складається з бажань і сумнівів. У кого розум добре приборканий, той щасливий тут і після смерті” (Магабгарата 12.187.36).

⁵⁶ *Усюди бачачи Одне* – *sama-darśana*. У вірші 5.18 ужите подібне складне слово *sama-darśin* (“той, хто однаково дивиться”; “неупереджений, безсторонній”).

⁵⁷ Перший рядок (*sarva-bhūta-stham ātmānaṁ sarva-bhūtāni cātmani*) цього санскритського вірша є також першим рядком десятого вірша “Кайвалья-упанішади”: “Хто бачить Атман у всіх істотах і всіх істот – в Атмані, той прямує до Вищого Брагмана [лише цим], [а] не іншим способом (*hetu*)”. Трохи видозмінений рядок (*sarva-bhūteṣu cātmanaṁ sarva-bhūtāni cātmani*) є і в “Законах Ману” (12.91): “Хто бачить Атман у всіх істотах і всіх істот – в Атмані, офірує Атману, той досягає самовладства (*svāgāya*)”.

Пор.: “Хто бачить Всевишнього Господа, котрий нарівно перебуває в усіх істотах, немирущого в тлінному, той [насправді] бачить” (Бгагавадгіта 13.27). “Господь перебуває в серцях усіх істот...” (Бгагавадгіта 18.61).

⁵⁸ Про перебування всього в Кришні див. також вірші 11.7, 11.13, 11.15, 13.13.

⁵⁹ “Хто бачить усіх істот в Атмані й Атман – в усіх істотах, той більше не боїться” (Ішя-упанішада).

⁶⁰ “Хто, утвердившись у єдності (*ekāntitvaṁ samāsthitāḥ*), думає про Нього у світі, [здобуток] тих ще більший, ніж у тих, [про кого сказано раніше]: вони в Нього входять” (Магабгарата 12.321.42).

⁶¹ Слова *sarvathā vartamāno ’pi* (“хоч би й був цілком зайнятий справами”) повторюються у вірші 13.23. Можливий також інший варіант перекладу: “Живе в Мені незалежно від свого способу життя”.

“Задоволений тим, що доля дала, піднесений над дихотомією, без заздрощів, до успіху й невдачі однаковий, він не стає зв’язаним [кармою], навіть діючи” (Бгагавадгіта 4.22). “Той

зосереджений у йозі, чия душа – з Душею всіх істот, очистившись, подолавши себе й підпорядкувавши собі чуття, не брудниться [кармою], навіть діючи” (Бгагавадгіта 5.7).

⁶² “Отримавши приємне, не треба радіти, а коли стається неприємне – засмучуватися” (Магабгарата 5.43.18). Про однакове ставлення до насолоди й страждання ідеться також у віршах 2.14–15, 2.38, 5.22, 6.7.

Переклад може мати більш “гуманістичний” відтінок: “Найвищим вважається той йог, який сприймає чуже щастя і нещастя як своє”. Пор.: “Праведна (dharmaśīla) людина, якій властива стриманість, дивиться на [інших] істот [так само], як на себе” (12.280.23а).

⁶³ Madhusūdana (“той, хто знищив [демона] Мадгу”) – ім’я Кришни.

⁶⁴ Пор. з 26-м віршем цієї глави.

⁶⁵ У вірші 2.48 дано визначення: “Урівноваженість називається йоогою”.

Якщо сприймати sāmuena (перекладене тут орудним відмінком слова *урівноваженість*) як прислівник, то можна перекласти “...йоги, яку Ти *загалом* описав”.

⁶⁶ “Як рухливі краплі води стікають з листя в різні боки, так на шляху медитації буває текучою і свідомість (citta): стримана на якусь мить, стане на шлях медитації, і знову, як вітер, блукає розум дорогою вітру” (Магабгарата 12.188.12–13). “Воістину, Партхо, свідомість смертного неспокійна, як [пухнаста] кулька бавовняного дерева (śālmali), яку жене порив вітру” (Магабгарата 5.73.19).

Аналогія з вітром проводиться й у вірші 2.67.

⁶⁷ Mahābāhu (“міцнорукий”) – ім’я Арджуни.

⁶⁸ Kaunteya (“син Кунті”) – ім’я Арджуни.

⁶⁹ “Їхня (вихорів свідомості) зупинка [досягається] практикою і безпристрасністю. З них практика – це зусилля задля збереження спокою свідомості. Вона стає міцно вкоріненою [тільки тоді, коли] її постійно дотримуються протягом тривалого часу з [належною] увагою” (Йога-сутри 1.12–14). Про практику див. також 6.44, 8.8, 12.9–10, 12.12, 18.36.

⁷⁰ Досконалість (samśiddhi) згадується також у віршах 3.20, 8.15, 18.45.

⁷¹ Calita-mānasa (складне слово типу bahuvrīhi) – “той, чие серце відвернулося”. Коли санскритське mānasa є останньою частиною складного слова, у перекладі нерідко треба писати “серце” (а не “розум”) – як тут, де йдеться про втрату початкового ентузіазму (utsāha).

⁷² Стосовно Кришни (а не Арджуни) прізвисько Міцнорукий (mahābāhu) використане в “Бгагавадгіті” лише два рази: тут і у вірші 11.33

⁷³ *Позбавлений обох [альтернатив]* – тілесних усолод і духовного блаженства.

⁷⁴ Наче *розірвана хмара* (chinnābhra) – у третій книзі “Магабгарати” (3.263.6а) об’єктом цього порівняння є шуліка Джатаю, якому демон Равана відсік у повітрі обидва крила.

⁷⁵ Pārtha (“син Притхи”) – ім’я Арджуни.

⁷⁶ “Тут немає ні загибелі починань, ані чогось протилежного. Навіть дешиця цієї дгарми рятує від великого страху” (Бгагавадгіта 2.40). “Для того, хто розпізнає, відокремлення від тіла – не смерть. Немає загибелі на добре захищеному (svanupālita) шляху” (Магабгарата 12.309.77). У бесіді з Юдгіштхірою Бгішма як сильна людина розставляє акценти інакше: “Як сильні птахи, що потрапили в тонкі тенета, вивільняються, а [слабкі], заплутавшись, гинуть, так, каральнику ворогів, і йоги, зв’язані путами, породженими дією: безсилі гинуть, а ті, хто має силу, вивільняються” (Магабгарата 12.289.17).

⁷⁷ *Добродійних* – букв. “тих, хто робить добро” (puṇya-kṛta), причому під “добром” можуть розумітися і релігійні ритуали. Шьянкара як приклад називає ашвамедгу – принесення в жертву коня, яке здійснюється раджею.

⁷⁸ “Навіть при невдачі (viraṅya) послідовники санкх’ї завжди щасливо потрапляють до богів. Поживши там, спускаються знову [на землю] задля завершення наміченого, [народжуючись] у [сім’ях] брагманів (vīra) та аскетів (yati)... Правителю, двічінароджені, схильні до цього знання, не звернуть убік, не потраплять туди, куди [потрапляють] грішники, не стануть нерозумними [тваринами]” (Магабгарата 12.290.106–108). “Щоб виринути з того [з океану], який [є сансарою], хай стане брагманом. Народжуючись у бездоганних сім’ях, слід виконувати три справи (вивчати Веди, здійснювати офіру, роздавати дарунки), звідти виринути намагаючись, немов витягаючи себе знанням (praññā)” (Магабгарата 12.227.21с–22).

⁷⁹ *Здобути таке народження важче* – через надзвичайну нечисленність “мудрих йогів” (особливо одружених). “Хто повністю дотримується інтелектом незаплямованої брагмачар’ї, той здобуває світ Брагми (brahmaloka); посередній [йог] – світ богів; хто [ще] стоїть на

низькому шаблі, той мудрецем народжується, найкращим брагманом” (Магабгарата 12.207.9с–10). Див. також вірш 7.3.

⁸⁰ Kuru-nandana (“нашадок [давнього раджі] Куру”; “радість [роду] Куру”) – ім’я Кришни.

⁸¹ У цьому вірші для позначення Вед використано складне слово śabda-brahman (букв. “звук-Брагман”). “Слід знати про два Брагмани: звук-Брагман і [той], який Вищий. Осягнувши звук-Брагман, [людина] досягає Вищого Брагмана” (Майтрі-упанішада 6.22). Звуковим виявом Брагмана вважається священний склад *Ом* (див. 7.8, 8.13, 10.25, 17.24).

“Навіть той, хто [поки лише] прагне пізнати йогу, перевершує Веди” – ця фраза розвиває думку, сформульовану у вірші 2.46: “Скільки користі від ставочка, коли вода стікається звидусіль, стільки й у всіх Ведах для брагмана, який пізнав [Істину]”.

⁸² *За багатом втілень* (apeka-janma, букв. “не одне народження”) – пор. з 7.19.

⁸³ “Але без йоги неможливо досягти цієї Вищої Мети” (Магабгарата 12.318.52а). Слово *gati* (“шлях”, “рух”, “мета”, “прихисток”) присутнє у віршах 6.37, 7.18, 8.13, 8.21, 8.26, 13.28, 16.20, 16.22–23.

⁸⁴ Термін *karmin* може означати не лише “ритуаліст”, а й “той, хто зайнятий справами” (будь-якими).

⁸⁵ “...Тому, Арджуно, завжди будь зосереджений у йозі” (Багавадгіта 8.27).

⁸⁶ Варіант перекладу: “А з усіх йогів той вірянин, який поклоняється Мені своїм внутрішнім Я і занурений у Мене, вважається найзосередженішим на Мені”.

“Постійно зосереджених, які, занурившись розумом у Мене, поклоняються Мені, наділені вищою вірою, – їх Я вважаю найзосередженішими [йогами]” (Багавадгіта 12.2). Про *зосередженого* див. примітку 21.

⁸⁷ Слово *aśeṣatas* (“вичерпно”, “без залишку”) прозвучало у вірші 6.39, де Арджуна саме так просив Кришну розвіяти сумніви.

⁸⁸ Слова *ujā jñātvā* (“з осягненням якого”) звучать також у віршах 4.16, 4.35, 9.1, 13.12, 14.1.

⁸⁹ “Слід пізнати це Вічне, яке в собі (*ātmani*) перебуває; не треба нічого знати, крім Нього” (Шветашватара-упанішада 1.12). «Через засвоєння істини здобувається повне, чисте завдяки безпомилковості та абсолютне знання про те, що “Я не є...” (*nāsmi*), “Не мое” (*na me*) “Не я” (*nāham*)» (Санк’я-каріка 64). Вачаспаті Мішра в коментарі до цієї каріки пояснює: “*Повне* (*aragīṣeṣa*) – тобто не залишається нічого, що треба було б [ще] пізнати й незнання чого зв’язало б [душу]”.

⁹⁰ Прагнення досконалості згадувалося у вірші 6.43.

⁹¹ Словосполучення *vetti tattvataḥ* (“справді знає”) ужито також у віршах 4.9 і 10.7.

⁹² “З тисяч людей навряд чи хтось здобув мудрість і спасіння (*mokṣa*)” (12.290.39а).

⁹³ У вірші 13.5 теж ідеться про *магабгути* (тобто землю, воду, вогонь, повітря, ефір), его, інтелект і одинадцять *індрій* (п’ять чуттів, п’ять органів дії та одинадцятий – розум).

Згідно із “Санкх’я-карікою” (22, 25) і коментарем Гаудапади, у процесі виявлення світу першим з недиференційованої матерії (*pradhāna*) з’являється *maḥan* (“великий”; він же *buddhi* – “інтелект”). З нього виходить его (*aḥaṁkāra*), із саттвової частини якого утворюються *індрії* (5 чуттів, 5 органів дії, розум), а з тамасової – *танматри* (звук, тактильне відчуття, форма/колір, смак, запах). П’ять останніх дають початок фізичним елементам (*maḥābhūta*): звук – ефіру, дотик – повітрю, форма – вогню, смак – воді, запах – землі. Кожний наступний елемент має властивості попереднього. (Вачаспаті Мішра твердить, що елементи утворюються з танматр теж за аналогічною, “накопичувальною”, схемою, тобто ефір виникає зі звуку, повітря виникає з тактильного відчуття і звуку, вогонь – із форми, тактильного відчуття і звуку й т. д.). Ці ж *індрії*, *танматри* і *магабгути* перераховані в “Прашна-упанішаді” (4.8). У “Шветашватара-упанішаді” (6.2–3) сказано: «Його владою розгортається діяльність, [виникає те, що] мислиться як земля, вода, вогонь, вітер, простір. Здійснивши цю дію, знову полишивши [її, Він] перейшов до поєднання (*yoga*)... за допомогою одного (Духу), двох (Духу й матерії, або “виявленого” і “невиявленого”), трьох (*гуṇ*) або восьми (п’яти елементів, розуму, інтелекту та его), а також часу й тонких властивостей Атмана». У “Тайттїрія-упанішаді” (2.1.2) відображена концепція послідовного походження магабгутів: “З цього Атмана виник простір, із простору – вітер, з вітру – вогонь, з вогню – вода, з води – земля”. Таку ж схему містять і “Закони Ману” (1.75–78). Згідно із Шьянкарю

(див. “Таттва-бодга” 2.6), фізичні елементи реально існують у “змішаному” стані: $\frac{1}{2}$ основного елемента та по $\frac{1}{8}$ інших (наприклад, “земля” лише наполовину складається з “чистої землі”, а другу половину становлять восьмушки інших чотирьох “чистих елементів”).

Тонкоматеріальні (психічні) елементи – розум (manas), інтелект (buddhi) та его (ahaṁkāra) утворюють “внутрішнє знаряддя” (antaḥkāraṇa) людини. Як пояснює “Санкх’я-каріка” (24), «его (ahaṁkāra) – це придумане “я” (abhimāna)», тобто хибне ототожнення себе з матеріальними виявами, тоді як “інтелект – це рішення (adhyavasāya). Дгарма, знання, безпристрасність (vīraḡa), владність (aiśvarya) – саттвовий [його] аспект, тамасовий – протилежний цьому” (23). “Зі знанням і тим, що пізнається, безпосередньо пов’язана вища властивість, котра зветься розумом. Сказано, що ще одна властивість, названа інтелектом, розсуджує, що правильне (sādhū), а що неправильне. Ним усуваються сумніви, що виникли раніше” (12.308.102–103). Якщо завдання інтелекту полягає в розрізненні істинного і помилкового (а отже, у розмежуванні належного і неналежного), то пов’язаний із сумнівами, бажаннями, пам’яттю тощо розум функціонує як координатор діяльності чуттів. “Природа розуму двояка: він обдумує і [водночас він] індрія” (Санкх’я-каріка 27). У “Магабгараті” (14.22.14–15) уособлений розум каже: “Без мене ніс не відчуває запахів, язик не відчуває смаку, око не сприймає образів, не розпізнає дотиків шкіра, вухо, полишене мною, аж ніяк не почує звуку” (14.22.14–15).

Ієрархія елементів постає такою: “Індрії вищі [за неживу матерію]. Розум вищий за індрії, але інтелект вищий за розум, а той [Атман] вищий за інтелект” (Бгагавадгіта 3.42). “Розум вищий за індрії, інтелект (sattva) вищий за розум, Великий Атман вищий за інтелект, Невиявлене вище від Великого” (Катха-упанішада 2.3.7).

⁹⁴ Згідно з Рамануджею, “вища природа”, на відміну від матеріального світу, що складається з фізичних та психічних об’єктів, які сприймаються *джівами* (jīva – жива істота, душа), складається із самих джів. З іншої інтерпретації вішнуїтів випливає, що в Бога є три енергії: духовна внутрішня (antaraṅgā, або cit-śakti), матеріальна зовнішня (bahiraṅga, або māyā-śakti) і межова (taśasthā-śakti), тобто живі істоти (jīva), які за своєю суттю духовні, але можуть підпадати під вплив майї [Śrī Bhagavat Sandarbha, 20]. “Ригведа” (10.90.3) говорить про Пурушу (всеосяжне духовне начало): “Чверть Його – усі істоти, три чверті – безсмертя (amṛta) на небі”. З цього виводиться співвідношення кількості душ у матеріальному та в духовному світі – $\frac{1}{3}$.

⁹⁵ «Усе, що існує, – нерухоме й те, що рухається, – виникло від сполучення “поля” і “Того, хто знає поле”» (Бгагавадгіта 13.26). “У яких би лонах не зароджувалися тіла, їхне лоно – Великий Брагман, а Я – запліднювальний Батько” (Бгагавадгіта 14.4).

⁹⁶ “Я джерело всього; усе походить від Мене...” (Бгагавадгіта 10.8). “Саме Кришна є джерелом (utpatti) і загибеллю (aruaya) світів” (Магабгарата 2.35.22). Сам він каже: “Я... виток і загибель усього, що існує (bhūtagrāma). Я творець, але й знищувач усіх, хто діє всупереч дгармі” (14.53.14a–15a). Згідно з космологією індуїзму, Усесвіту властиве вічне чергування етапів виявлення і переходу в невиявлений стан: “Бгагаван створив Усесвіт своєю енергією, що складається з гун. Нею Він встановлює [все] це і знову знищує, у зворотному порядку” (Бгагавата-пурана 3.7.4). “З невиявленого всі вияви виникають з приходом дня; з приходом ночі вони розчиняються в тому, що зветься невиявленим. Арджуно, усе це сонмище істот, котрі народжуються знову й знову, мимоволі розчиняється з приходом ночі, а з приходом дня виникає знову” (Бгагавадгіта 8.18–19).

⁹⁷ Dhanamjaya (“завойовник багатств”) – ім’я Арджуни.

⁹⁸ «Немає нічого вищого за Мене» – так усвідомлює [Пуруша] одвічно» (Магабгарата 12.303.4). “Не видно [нікого], хто був би рівним Йому чи перевершував би [Його]... Немає в Нього ніякого пана (pati) у світі, ні володаря “ (Шветашватара-упанішада 6.8–9). “Усі світи всередині Того перебувають, поза Ним (bāhuam) немає нічого [іншого]” (Магабгарата 12.231.27).

⁹⁹ Словосполучення sarvam idam (“усе це”) використане також у віршах 2.17, 7.13, 8.22, 8.28, 9.4 і 18.46.

¹⁰⁰ “Бачиться Брагман подібним до нитки, протягнутої крізь [перли]” (Магабгарата 12:206:1).

У коментарі до 18-ї каріки Ішваракришни Гаудапада ставить питання: “То що ж – один управитель (adhiṣṭātar) над усіма тілами, подібний нитці, [на якій] тримаються перли, чи багато Атманів керують кожним тілом?”

¹⁰¹ “Те сім’я – усередині того, що світиться; не розжарене, розжарює сонце (tāraṇa)” (Магабгарата 5.45.2с).

З багатьох назв Місяця тут ужито слово śaśin – “заєчник” (контури плями на місяці нагадують індійцям зайця).

¹⁰² “Склад Ом (auṃ) – [початок] усіх Вед” (Магабгарата 14.44.5с). Він вважається уособленням Всевишнього: “Його вияв – священний склад Ом” (Йога-сутри 1.27). Цим священним звуком починаються ведійські гімни та формули офіри. У “Законах Ману” (2.76 і 11.266) сказано: «Праджапаті (Брагма) “видоїв” із трьох Вед звуки а, у та м... Первісний Брагман, що складається з трьох звуків, на якому встановлене потрійне [Святе Письмо], – інша тасмна потрійна Веда; хто знає її, той знавець Веди».

Звуки, що утворюють мантру auṃ, часто розглядаються як символи – трьох Вед; минулого, сьогодення та майбутнього; Вішну, Шіви й Брагми; неспання, сну зі сновидіннями й глибокого сну (+ “невиявлений звук” як символ трансцендентного стану) тощо. Інтерпретації цих звуків присвячена, зокрема, “Мандук’я-упанішада”. У “Бхагавадгіті” склад Ом згадується у віршах 8.13, 10.25 17.24.

¹⁰³ “Від того Бога на користь усім істотам походить смак. І з Ним пов’язані води, що отримують текучість. Від Нього, звісно, виникло те, чому властиві такі якості, як сяйво та образ. З Ним пов’язане сонце, котрим осяюється світ... Від Нього, Володаря усіх світів (sarva-lokeśvara), Правителя (pṛabhu), походить звук. Пов’язаний з Ним ефір завдяки Йому залишається безмежним” (Магабгарата 12.332.7–10).

Смак і звук є специфічними властивостями відповідно води й ефіру: “Від Нього народжується ефір, властивістю якого вважається звук. Від трансформації (vikurvāṇa) ефіру народжується могутній, чистий вітер, що переносить усі запахи, властивістю якого вважається дотик. Від трансформації вітру народжується променисте (rocīṣṇi) світло, що розсіює морок; його властивістю називають образ. Від трансформації світла виникли води, що мають природу смаку. Сказано, що від вод – земля з такою властивістю, як запах. Сказано, що вона створена попередніми [елементами]. Кожний наступний [елемент] дістає властивості кожного попереднього. Сказано, що в кожного [елемента] число властивостей визначається [його] порядковим [номером]” (Магабгарата 12.224.35с–39). Останнє речення наведеної цитати (teṣāṃ yāvattithaṃ yad yat tat tat tāvadgūṇaṃ smṛtam) містять і “Закони Ману” (1.20). Див. також примітку до 7.4.

¹⁰⁴ Мужність (raṅuṣa) згадується також у вірші 18.25.

¹⁰⁵ “Сказано, що Нараяна (Вішну) – сутність найкращого запаху землі. Радже, Нараяна – сутність смаку, властивості води. І сказано, що Нараяна – сутність образу, властивості вогню (jyotis)” (Магабгарата 12.335.77с–78). Запах є специфічною властивістю елемента “земля”, а сяйво – елемента “вогнь” (див. примітку до попереднього вірша).

¹⁰⁶ Вічне сім’я згадується ще у вірші 9.18 (а у віршах 10.39 і 14.4 – просто сім’я). Упанішади стверджують, що, коли з Брагмана виходить світ, Брагман залишається незмінним, нічого не втрачаючи (див., наприклад, вступ до Ішья-упанішади). У традиційних коментарях зазначається, що в цьому полягає відмінність “вічного сімені” від звичайного, яке, проростаючи, перестає існувати як сім’я.

¹⁰⁷ Фраза tejas tejasvinam aham (“Я доблесть доблесних”) повторюється у вірші 10.36.

¹⁰⁸ У вірші 4.19 йшлося про починання, “вільні від жадання насолод”.

¹⁰⁹ Бажання в істотах, що не суперечить дгармі (dharmāvīruddho bhūteṣu kāmaḥ). Є два трактування цієї фрази. 1) “[Будь-яке] бажання (включно із сексуальним), [яке природне й тому] не суперечить дгармі”. Таке тлумачення сумнівне, оскільки у вірші 3.39 бажання (kāma) названо ворогом. 2) “[Тільки те] бажання, яке не суперечить дгармі”. Прибічники другої інтерпретації традиційно наводять як приклад бажання подружжя народити сина.

¹¹⁰ Саттвові, раджасові й тамасові – тобто такі, які переважно перебувають під впливом одного з трьох аспектів (gūṇa) матеріальної природи, за участю яких відбуваються її виявлення та функціонування: саттви (sattva чистота, спокій), раджасу (rajas запал, рух), тамасу (tamas морок, інертність).

¹¹¹ У вірші 14.5 сказано, що гуни є породженням матеріальної природи.

¹¹² “Оточений своєю йога-майєю, Я відкритий не для всіх. Цей світ дурнів не знає Мене – ненародженого, вічного” (Бхагавадгіта 7.25). “Ні сонми богів, ані великі мудреці не знають Мого походження, бо Я джерело всіх богів і великих мудреців” (Бхагавадгіта 10.2).

¹¹³ Брагман зазвичай характеризується як nirguṇa (“позагунний”).

¹¹⁴ Дієслово *taranti* (“долають” [майю]; “перетинають” [океан майї]) утворене від кореня *tar*. Утворені від нього ж дієслова вжиті у віршах 2.52 та 4.36.

¹¹⁵ *Майя* – “магія, чаклунство, ілюзія, обман”; сила, що приховує від живих істот їхню справжню (духовну) природу. “Знай матеріальну природу (*prakṛti*) як майю, а Великого Володаря (*maheśvara*) як Того, кому вона належить (*māyīn*)” (Шветашватара-упанішада 4.10).

¹¹⁶ *Duṣkṛtino mūḍhāḥ* можна також розуміти як “дурні лиходії”.

¹¹⁷ “Їх, жорстоких ненависників, *найгірших з людей*, негідників, Я постійно кидаю в демонічні лона, у сансару” (Бгагавадгіта 9.12).

¹¹⁸ *Демонічний* (*āsura*) – пов’язаний з демонами-асурами, супротивниками богів.

¹¹⁹ Поставивши після “лиходії” замість коми двокрапку, ми отримаємо альтернативний варіант перекладу, у якому (за аналогією з наступним віршем) буде йтися про чотири типи людей, які не звертаються до Кришни.

¹²⁰ “Моїми бгактами бувають люди *чотирьох тунів* (*catur-vidhā*)” (Магабгарата 12.328.30a).

¹²¹ *Ті, хто прагне знань* (*jijñāsu*) – іменником, утвореним з дезидератива від кореня *jñā*, починаються “Веданта-сутри”: *athato brahmajijñāsā* (“Отже – прагнення пізнати Брагман”).

¹²² Про *постійно зосереджених* ідеться також у віршах 8.14, 9.14, 12.2.

¹²³ “З них вирізняються зосереджені на Одному (*ekāntin*), які іншим божествам не поклоняються. Я – мета тих, хто виконує дії не задля насолоди їхніми плодами. А ті три [типи] бгактів, які залишилися, вважаються такими, котрі бажають плодів (Магабгарата 12.328.30b–31a). “Люди, зосереджені на Одному, досягають Найвищого Притулку (*paramaṁ padam*)” (Магабгарата 12.336.3).

¹²⁴ Українською ім’я Кришни *Васудева* (*vāsudeva*) пишеться так само, як ім’я його батька – нащадка Яду, раджі Васудеви (*vasudeva*). Тобто *vāsudeva* (“Васудевоич”) є патронімом Кришни. Однак у “Магабгараті” (12.328.36c) Кришна дає Арджуні ще й інше пояснення: “Я місцеперебування (*adhivāsa*) всіх істот, тому Мене називають Васудевою”.

¹²⁵ Пор. з 7.3. “Рідко зустрічається людина, яка, натерпівшись від втрати приємного й дорогого, ухвалює рішення присвятити себе аскезі (*tapas*)” (Магабгарата 12.284.13).

¹²⁶ Про великих душ ідеться також у віршах 8.15 і 9.13.

¹²⁷ “Каунтее, навіть ті бгакти, які з вірою поклоняються іншим божествам, теж шанують Мене – [але] не за правилами” (Бгагавадгіта 9.23).

¹²⁸ У деяких виданнях замість *alpa-medhasa* (“недоумкуватий”) стоїть синонімічне складне слово *alpa-setasa*.

¹²⁹ Згідно з традиційними коментарями, сенс цього вірша полягає в тому, що ті, хто поклоняється божествам, які уособлюють сили матеріальної природи, не виходять за її межі, тоді як той, хто поклоняється Всевишньому, виходить у Трансцендентність. Див. 4.9, 5.17, 8.15–16, 8.21, 8.23–26, 9.3, 9.21, 15.4, 15.6.

¹³⁰ Слова “не знають вищого буття” (*param bhāvam ajānantaḥ*) повторюються у вірші 9.11.

¹³¹ “Виявленим називається те, що має чотири ознаки: народжується, зростає, старіє і вмирає. А те, що протилежне цьому, назване невиявленим” (Магабгарата 12.228.29–30a).

¹³² Альтернативний переклад: “Нерозумні розглядають Мене як Невиявлене (тобто як безатрибутний Брагман), котре стало виявленим”. (У низці теїстичних шкіл індуїзму Бгагаван Вішну/Кришна займає вище становище, ніж Брагман. У вірші 14.27 Кришна каже: “Я основа безсмертного й немирущого Брагмана, непорушної дгарми й абсолютного щастя”).

¹³³ “Дурні, які не знають Мого вищого буття як Великого Володаря істот, зневажають Мене, [коли бачать Мене] у людській подобі” (Бгагавадгіта 9.11).

¹³⁴ На цей вірш посилається Шьянкара, коментуючи твердження “Катха-упанішади” (1.3.12) *eṣa sarveṣu bhūteṣu gūḍhaḥ* (“Він прихований у всіх істотах”).

¹³⁵ “Той, хто, перебуваючи в усіх істотах, відмінний (*antara*) від усіх істот, кого всі істоти не знають, чие тіло – усі істоти, хто зсередини керує всіма істотами, – це твій Атман, Внутрішній Правитель (*ātmanāryāmin*), безсмертний” (Бригадараньяка-упанішада 3.7.15). “Кешява (Кришна) знає світи, включно зі [світами] Брагми, мудреців (*ṛṣi*), великих душ, адептів санкх’ї, йогів, аскетів, тих, ким пізнаний Атман (*ātma-vedin*), але Його вони не знають” (Магабгарата 12.335.84c–85). “Він знає те, що слід знати (*vedya*), Його ж ніхто не знає. Його звать найвищим (*agrua*) Великим Пурушею” (Шветашватара-упанішада 3.19). “Через багато

народжень пройшли Я і ти, Арджуно. Я знаю їх усі, а ти, Арджуно, не знаєш” (Бхагавадгіта 4.5).

¹³⁶ Paraṁtara (“Той, хто карає ворогів”) – ім’я Арджуни.

¹³⁷ Дихотомія (dvaṁdva) – “невічні, викликані стиканням з матерією” (2.14) насолода і страждання, любов і ненависть тощо, які перешкоджають спасінню.

¹³⁸ “Жадання і відроза до чуттів залежать від об’єкта чуття. Не треба підпадати під владу обох, бо вони вороги” (Бхагавадгіта 3.34).

¹³⁹ Складне слово dvaṁda-moha, перекладене тут як “омана дихотомія”, можна перекласти також як “омана й дихотомія”.

¹⁴⁰ “Багато очищених знанням і аскезою, вільних від пристрастей, страху й гніву, просякнених Мною, знайшовши опору в Мені, увійшли в Моє буття” (Бхагавадгіта 4.10).

¹⁴¹ Адг’ятма (adhyātma) – “Вищий Атман” або “пов’язане з Атманом”. У другому випадку вийде “й усю духовну діяльність”. Адг’ятма згадується також у віршах 8.10 та 10.32.

¹⁴² Словосполучення karma akhila (“уся діяльність”) було ужите також у вірші 4.33.

¹⁴³ Адгібхута (adhibhūta) – “Вище Буття” або “те, що стосується існування”.

¹⁴⁴ Адгідайва (adhidaiva) – “Вище Божество”, “Вища Божественність” або “те, що стосується божеств”.

¹⁴⁵ Адгіаджня (adhiyañā) – “Вища офіра” або “те, що стосується офіри”. У “Шятапатхабрагмані” багато раз (починаючи з 1.1.2.13) повторюється “Яджня (офіра) – це Вішну” (уайño vai viṣṇuh), а в “Магабгараті” (14.70.21e) Юдгіштхіра каже Кришні: “Ти – уся Невмируща (akṣara) Офіра, Ти – дгарма, Ти – Володар істот (praajāpati)”.

¹⁴⁶ «Г’ора (ghora) Ангїраса... передавши це Кришні, сину Девакі, сказав: “Хай у смертний час (anta velā) [людина] звернеться до цих трьох [фраз]: *Ти є нетлінне* (akṣitam asi), *Ти є незмінне* (acyutam asi), *Ти є підготоване до життя [вічного]* (prāṇa-saṁśitam asi)”» (Чхандог’яупанішада 3.17.6). *Смертний час* згадується також у віршах 2.72, 8.2, 8.5–6, 8.10, 8.13, 8.23–27.

ЛІТЕРАТУРА

Бурба Дмитрій. Будьте прохожими... Читаем Евангелие от Фомы. Москва, 2004.

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // Східний світ, 2018, № 1.

Бхагавадгіта / Пер. с санскрита Д. Бурбы. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Данилов Д. А. Значення дг’яни в “Бхагавадгіті” // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Вип. 18. Львів, 2018.

Йогананда Парамханса. Бхагавадгіта: Беседи Бога с Арджуной. Царственная Наука Богопознания. Вечный диалог между душой и Духом / Пер. с английского Д. Бурбы. Москва, 2008.

Aparokshanubhuti or Selfrealization of Sri Sankaracharya. Text, with World-for-world Translation, English Rendering and Comments by Swami Vimuktananda. Almora, 1938.

Badarayana. Brahmasutra // Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Bhagavad-Gita-Bhashya // Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya. Vol. 11. Sṛrangam, 1910.

Brahmabindu Upaniṣad. URL: http://lukashevichus.info/knigi/upanishady_orig/brahmabindu_11.pdf (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upanishads, vol. 1, Poona, 1958 // Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/brup___u.htm (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Chandogya Upaniṣad, with comm. ascribed to Samkara // Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Īśa Upaniṣad. August 20, 2017. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/iisha.pdf (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Kāṭha-Upaniṣad. The e-text based on Marcos Albino's edition. Erlangen, 1996. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/yvs/upanisad/kathup/kathu.htm> (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Kaivalya Upaniṣad. April 28, 2018. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/kaivalya.pdf (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Kautilya. Arthasastra / The e-text based on R. P. Kangle's edition: The Kauṭilya Arthasāstra. Critical Edition with a Glossary. Second edition. Bombay, 1969 // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia.** URL: http://gretel.sub.uni-goettingen.de/gretel/1_sanskr/6_sastra/5_artha/kautil_u.htm (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Maitrī (Maitrāyaṇīya) Upaniṣad. January 7, 2005. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/maitri.itx (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Manusmṛti // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia.** URL: http://gretel.sub.uni-goettingen.de/gretel/1_sanskr/6_sastra/4_dharma/smṛti/manu2p_u.htm (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Pātañjala-yogasutrāni [with Three Commentaries] Vācaspati Miśra viracittīkā samvalita Vyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtaṇḍābhidha vṛtti sametāni. Ānandāśrama-mudraṇālaya, 1904. (Санскритський текст).

Paiṅgala Upaniṣad. August 2, 2016. URL: http://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/pain-gala.pdf (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Rig Veda // **Internet Sacred Text Archive.** URL: <http://www.sacred-texts.com/hin/rvsa/index.htm> (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Śatapatha-brahmana. URL: http://gretel.sub.uni-goettingen.de/gretel/1_sanskr/1_veda/2_bra/satapath/sb_01_u.htm (дата звернення: 10.06.2019). (Санскритський текст).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda. Madras, 1949. (Містить санскритський текст).

Śrī Bhagavat Sandarbha [by Jīva Gosvāmin]. URL: http://sandarbhas.jiva.org/documents/book_2/book_2_sanskrit_text.pdf (дата звернення: 10.06.2019). (Містить санскритський текст).

Śrīmad-bhāgavata-purāṇa. Searchable file of complete Sanskrit text for researchers. URL: <http://www.sanskritweb.net/sansdocs/bhagpur.pdf> (дата звернення: 10.06.2019). (Містить санскритський текст).

Tattva-bodha by Sri Adi Sankaracharyajii, reflections by Swami Gurubhaktananda. URL: https://www.chinfo.org/images/userupload/Reflections/02_Tattva_Bodha.pdf (дата звернення: 10.06.2019). (Містить санскритський текст).

The Katha and Prasna Upanishads and Sri Sankara's Commentary / Translated by S. Sitarama Sastri. Madras, 1923. (Містить санскритський текст).

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Padma Puraṇā. Part X / Translated and annotated by Dr. N. A. Deshpande. Delhi, 1992.

The Sāṅkhya-kārika by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen. Haridwar, 1931. (Санскритський текст).

The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īśwara Krishna / Translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke. Also The Bhāṣhya or Commentary of Gaudapāda / Translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson. Oxford, 1837. (Містить санскритський текст).

The Śiva Puraṇā. Part 1 / Translated by J. L. Shastri. Delhi, 2002.

Van Buitenen J. A. B. Rāmānuja on The Bhagavadgītā. A Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction. Delhi, 1968.

Yāmuna's Gītārthasūgraha // Van Buitenen J. A. B. Rāmānuja on The Bhagavadgītā. A Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction. Delhi, 1968. (Містить санскритський текст).

REFERENCES

- Burba Dmitriy (2004), *Bud'ye prokhozhyimi... Chitaem Evangelie ot Fomy*, Sophia, Moscow. (In Russian).
- Burba D. (2018), “Praktychna transkryptsiya sanskryts'kykh vlasnykh nazv ta terminiv v ukrayins'kiy movi”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian).
- Bhagavadgita* (2009), Translated by D. Burba, RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).
- Danylov D. (2018), “Znachennya dhyany v Bhagavadgiti”, in *Visnyk L'vivs'koho universytetu, Filosofov'ko-politologichni studiyi*, Issue 18, pp. 76–84. (In Ukrainian).
- Yogananda Paramahansa (2008), *Bhagavadgita: Besedy Boga s Arjunoy. Tsarstvennaya Nauka Bogopoznaniya. Vechnyy dialoh mezhdushoy i Dukhom*, Translated by D. Burba, Sophia, Moscow. (In Russian).
- Aparokshanubhuti or Selfrealization of Sri Sankaracharya* (1938), Translated and comments by Swami Vimuktananda, Advaita Ashrama, Almora. (Partly in Sanskrit).
- Badarayana, “Brahmasutra”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- “Bhagavad-Gita-Bhashya” (1910), in *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya*, Vol. 11, Sri Vani Vilas Press, Srīrangam. (In Sanskrit).
- Brahmabindu Upanishad*, available at: http://lukashevichus.info/knigi/upanishady_orig/brhmabindu_11.pdf (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- “Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upanishads, vol. 1, Poona, 1958”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/brup__u.htm (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- “Chandogya Upaniṣad, with comm. ascribed to Samkara”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- Īśa Upaniṣad*, August 20, 2017, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/iisha.pdf (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- Kāṭha-Upaniṣad* (1996), Edited by Marcos Albino, Erlangen, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/yvs/upanisad/kathup/kathu.htm> (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- Kaivalya Upaniṣad*, April 28, 2018, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/kaivalya.pdf (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- Kautilya*, “Arthashastra, the e-text based on R. P. Kangle’s edition: The Kauṭilya Arthaśāstra, Critical Edition with a Glossary (1969), Second edition, University of Bombay, Bombay”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/5_artha/kautil_u.htm (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- Maitrī (Maitrāyaṇīya) Upaniṣad*, January 7, 2005, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/maitri.itx (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- “Manusmṛti”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/4_dharma/smrti/manu2p_u.htm (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- Pātāñjala-yogasutrāni [whith Three Commentaries] Vācaspati Mīśra viracittīkā samvalita Vyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtaṇḍābhidha vṛtti sametāni* (1904), Ānandāśrama-mudraṅālaya, Pune. (In Sanskrit).
- Paingala Upaniṣad*, August 2, 2016, available at: http://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/paingala.pdf (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).
- “Rig Veda”, in *Internet Sacred Text Archive*, available at: www.sacred-texts.com/hin/rvsn/index.htm (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).

Śatapatha-brahmana, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/1_veda/2_bra/satapath/sb_01_u.htm (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda (1949), Sri Ramakrishna Math, Madras. (Partly in Sanskrit).

Śrī Bhagavat Sandarbha [by Jīva Gosvāmin], available at: http://sandarbhas.jiva.org/documents/book_2/book_2_sanskrit_text.pdf (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).

Śrīmad-bhāgavata-purāṇa, searchable file of complete Sanskrit text for researchers, available at: www.sanskritweb.net/sansdocs/bhagpur.pdf (accessed June 10, 2019). (In Sanskrit).

Tattva-bodha by Sri Adi Sankaracharyajii, reflections by Swami Gurubhaktananda, available at: https://www.chinfo.org/images/userupload/Reflections/02_Tattva_Bodha.pdf (accessed 10 June 2019). (Partly in Sanskrit).

The Katha and Prasna Upanishads and Sri Sankara's Commentary (1923), Translated by S. Sitarama Sastri, Madras. (Partly in Sanskrit).

The Mahabharata Critical Edition (1947), Vol. VII: The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

The Padma Purāṇā (1992), Part X, Translated and annotated by Dr. N. A. Deshpande, Motilal Banarsidass Publishers, Delhi:

The Sāṅkhya-kārikā by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen (1931), Guru-Mandal-Ashrama, Haridwar. (In Sanskrit).

The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īśwara Krishna, translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke, also The Bhāshya or Commentary of Gaudapāda, translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson (1837), Oxford. (Partly in Sanskrit).

The Śiva Purāṇā, (2002), Part 1, Translated by J. L. Shastri, Motilal Banarsidass Publishers, Delhi.

Van Buitenen J. A. B. (1968), *Rāmānuja on The Bhagavadgītā, a Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction*, Motilal Banarsidass, Delhi.

“Yāmuna’s Gītārthasūgraha” (1968), in Van Buitenen J. A. B., *Rāmānuja on The Bhagavadgītā. A Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction*, Motilal Banarsidass, Delhi. (In Sanskrit).

БГАГАВАДГІТА. Глави 6–7 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад шостої та сьомої глав найвідомішої священної книги індуїзму – “Бгагавадгіти”, яка сформувалася в сучасному вигляді, імовірно, у I–II ст.

Шоста глава має назву “Йога самоконтролю”. Згідно з індійською коментаторською традицією цією главою закінчується перша частина “Бгагавадгіти” – “Розділ про дію” (karma-kāṇḍa). Перші вірші вкотре наголошують на пріоритеті внутрішньої неприв’язаності, а не зовнішнього зречення. Текст закликає людину бути собі другом, а не ворогом, тобто жити задля спасіння душі. У п’яťох віршах стисло описана техніка медитації. Її найвищим об’єктом названий Кришна. Також перелічені умови, яких необхідно дотримуватися заради успішності занять йогою, зокрема відмова від крайнощів у харчуванні та інших аспектах життєдіяльності. При наполегливій практиці його пізнає найвище щастя. Стверджується, що саме цей розрив зв’язку зі стражданням називається станом йоги.

Сьомою главою, що має назву “Йога знання і розпізнання”, починається друга шістька глав – “Розділ про поклоніння” (upāsanā-kāṇḍa). На початку глави постулюється, що пізнання Кришни є найвищою досконалістю. Він джерело духу й матерії, повелитель майї (всесвітньої ілюзії); усе нанизано на нього, немов перли на нитку. Ті, хто поклоняється Кришні, можуть пізнати його “навіть у смертний час”.

Розглянуті в главах поняття та реалії роз’яснюються перекладачем у примітках із залученням цитат з інших книг “Магабгарати”, а також “Ригведи”, “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”,

“Законів Ману”, “Артхашястри”, “Санкх’я-каріки”, упанішад, пуран та інших класичних текстів індуїзму.

Ключові слова: Бхагавадгіта, Індія, індуїзм, йога, Магабгарата, медитація, переклад, релігія, санскрит

БХАГАВАДГИТА. Главы 6–7 /

Перевод с санскрита, вступительная статья и комментарии Д. В. Бурбы

В этой публикации представлен украинский перевод шестой и седьмой глав самой известной из священных книг индусов – “Бхагавадгиты”, которая сформировалась в современном виде, вероятно, к I–II вв.

Шестая глава называется “Йога самообуздания”. Согласно индийской комментаторской традиции, этой главой заканчивается первая часть “Бхагавадгиты” – “Раздел о действии” (карма-кāṇḍa). Первые стихи в очередной раз подчеркивают превосходство внутренней непривязанности над внешним отречением. Текст призывает человека быть себе другом, а не врагом, то есть жить ради спасения души. В пяти стихах кратко описана техника медитации. Ее высшим объектом назван Кришна. Также перечислены условия, которые необходимо соблюдать ради успешного занятия йогой, в частности отказ от крайностей в питании и других аспектах жизнедеятельности. При упорной практике йог познает высшее счастье. Сказано, что именно этот разрыв связи со страданием называется состоянием йоги.

Седьмой главой, озаглавленной “Йога знания и распознавания”, начинается вторая шестерка глав – “Раздел о поклонении” (upāsana-kāṇḍa). В начале главы постулируется, что познание Кришны является высшим совершенством. Он источник духа и материи, повелитель майи (вселенской иллюзии); все нанизано на него, словно жемчуг на нить. Те, кто поклоняется Кришне, могут познать его “даже в смертный час”.

Рассмотренные в главах понятия и реалии объясняются переводчиком в примечаниях с привлечением цитат из других книг “Махабхараты”, а также “Ригведы”, “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”, “Законов Ману”, “Артхашастры”, “Санкхья-карики”, упанішад, пуран и иных классических текстов индуизма.

Ключевые слова: Бхагавадгіта, Індія, індуїзм, йога, Махабхарата, медитація, переклад, релігія, санскрит

Переклад надійшов до редакції 15.06.2019